

„*Meta ad modum crucis sculpta*“

Kríže na hraniciach majetkov vo Zvolenskej stolici

Pavol Maliniak

MALINIAK, P.: „*Meta ad modum crucis sculpta*.“ *Crosses at the borders of properties in the Zvolen County*. In: Svätec a jeho funkcie v spoločnosti I. Bratislava: Chronos, 2006, p. 393-410.

In its secondary meaning the symbol of a cross has often been applied as a sign at the property borders in the Medieval and Modern Age. In the Popular Religion the symbol represented an adaptation of an expressive element in the Christianity. Cross at the borders first reflected the space sacralisation. Subsidence of a primary meaning of the symbol was caused by the long-term development and using different types of the crosses, which primary function of border and ownership signs had already been applied, gradually manifested it.

KEYWORDS: Cross, Border Sign, Popular Culture, Space Ideas

Historickému fenoménu hraníc bádatelia venujú v posledných rokoch zvýšenú pozornosť. Výskum sa pritom nezaobera iba tradičnými témami, akými sú napr. stabilita alebo pohyblivosť hraníc, ale bádanie hodnotí hranicu aj ako prejav vlastníckych, politických, etnických, jazykových, kultúrnych a náboženských vzťahov.¹ Popri historicko-geografických súvislostiach tak problematika obsahuje aj ideologický a symbolický rozmer. Aktuálne poznatky a možnosti bádania v nadväznosti na domáci výskum sumarizoval M. Slivka.² S prítomnosťou a pôsobením hraníc sú spojené aj spoločenské a náboženské vedomie, ktoré sa v minulosti v rôznej forme viazali k prostrediu a ovplyvňovali konanie ľudí. Uvedených kategórií sa dotýka označovanie hranice krížom. Christologický význam a rozsah pôsobenia symbolu hodnotil S. Kobielus v rámci syntetického spracovania problematiky.³ Výskum špecifickej témy, akou je používanie krížov pri vymedzovaní hraníc, predpokladá interdisciplinárny prístup. V príspevku sa pokúsime zhrnúť základné

¹ POHL, W.: Soziale Grenzen und Spielräume der Macht. In: Grenze und Differenz im frühen Mittelalter, Wien 2000, s. 14-17.

² SLIVKA, M.: Hranice v mentálnom chápaní stredovekého človeka. *Archaeologia historica* 29, 2004, s. 9-29.

³ KOBIELUS, S.: Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory, Warszawa 2000, s. 81-93.

informácie o krížoch vo funkcii znaku na hraniciach chotárov v oblasti Zvolenskej župy v širšom časovom rozpätí (13.-18./19. stor.) s interpretáciami vymedzeného okruhu prameňov.

Najstaršie spisomnené ohraničenia majetkov na našom území obsahujú spočiatku sporadické, neskôr už pravidelné zmienky o hraničných znakoch. Prvý písomný doklad o prítomnosti znaku na hranici majetku predstavuje ohraničenie svätobeňadického opátstva v roku 1075.⁴ Nasledujúce listiny prinášajú početné údaje o znakoch na hraniciach chotárov stredovekých obcí. Okrem označení *meta* alebo *signum* spomínajú pramene aj označenie *crux* vo všeobecnom význame kríž. Medzi najstaršími dokladmi sa iba výnimočne (v roku 1113) stretávame s krížom na hraničnom kameni. Objektmi, na ktorých sa kríže nachádzali, boli stromy. Pri ich bližšej charakteristike išlo pomerne často o dub. Ostatné druhy stromov zastupujú najmä buk, lipa, vŕba a hruška.⁵ Výskum s využitím etnografického materiálu spája prítomnosť dubov v stredovekej krajine s ich mnohostranným využitím pri stravovaní ľudí, chove hospodárskych zvierat, staviteľstve, remeselnej výrobe, kulte a liečiteľstve.⁶ Okrem postavenia stromu v ľudovej kultúre možno zohľadniť aj jeho význam v náboženskej symbolike. Biblické knihy spomínajú duby opakovane ako živé pamätníky označujúce miesta, na ktoré sa viažu významné udalosti.⁷ Podľa H.-W. Nicklisa bol dub do určitej miery totožný s termínom *hranica*, ktorý mohol nadobudnúť tri významové roviny: hraničný znak, hraničný znak na stromoch/duboch, hranica.⁸ Stromy okrem praktického hľadiska (identifikácia hraničného bodu) vyjadrovali tiež abstraktnú ideu hranice. Na rozšírenie hraničných stromov s takýmto významom upozorňujú aj miestopisné názvy.⁹

Prvým dokladom o prítomnosti chotárných znakov, vzťahujúcim sa k hodnotenému regiónu, je metácia majetkov kláštora na Bzovíku, ktorá bola vsunutá do listiny z roku 1135 ešte pred tým, ako ju v roku 1262 potvrdil panovník. Na úseku severnej hranice kláštorných majetkov medzi miestom zvaným Lopata a planinou Lom spomína listina nespočetné znaky na stromoch (*innumerabilia signa super arbores posita*).¹⁰ Neskoršie záznamy uvádzajú v týchto miestach pri opise hraníc medzi chotármí Pliešoviec a Senohradu kríže na kameňoch pri prameni zvanom Čierne bahno.¹¹ Lokalita bola i hraničným bodom medzi Zvolenskou a Hontianskou župou.

⁴ in *Gran, ubi signum sancti Benedicti est in quadam arbore*. MARSINA, R. (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.* (ďalej CDS I, zv. I.-II., Bratislava 1971-1987), č. 58, s. 54. Hranicu kláštorných majetkov vymedzovali aj ďalšie znaky. Ohraničenie je však neskoršou interpoláciou. Je otázne, do akej miery zohľadňovala starší stav.

⁵ CDS I., č. 69, s. 66; č. 74, s. 71; č. 143, s. 114; č. 190, s. 145-147; č. 205, s. 160; č. 339, s. 245; CDS II., č. 130, s. 87; č. 165, s. 110; č. 206, s. 141; č. 208, s. 144; č. 257, s. 175; č. 342, s. 238-239; č. 607, s. 421-422.

⁶ TYSZKIEWICZ, J.: *Dąb w kulturze Słowian wczesnośredniowiecznych*. In: *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Warszawa 2003, s. 165-171.

⁷ FORSTNER, D.: *Die Welt der christlichen Symbole*, Innsbruck - Wien 1986, s. 156-157.

⁸ Autor hodnotil nemecko-slovenské vzťahy a predstavy o hranici v Polabí, Sliezsku a Prusku. NICKLIS, H.-W.: *Von der „Grenitze“ zur Grenze. Die Grenzidee des lateinischen Mittelalters (6.-15. Jhd.)*. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 128, 1992, s. 21.

⁹ SLIVKA, M.: *Hranice v mentálnom...*, s. 28-29.

¹⁰ CDS I., č. 74, s. 71.

¹¹ V metácii majetkov prepoštvstva z r. 1471 *ad fontem et aquam Czerno bahno venissent, ubi fons et cruces supra petras formatae essent meta*. Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), Pobočka Zvolen (ďalej PZ), fond Magistrát mesta Krupina, kr. 5, č. 56/a. Listina sa zachovala v odpise zo 17. stor., ktorý nevyučuje zásahy do textu metácie.

Vo Zvolenskej kotline patria k najstarším dokladom, ktoré spomínajú hraničné stromy s krížmi, metačné listiny z poslednej štvrtiny 13. stor. Stručné zmienky v prameňoch informujú o už existujúcich znakoch-krížoch na hraniciach chotárov. V roku 1283 získali predkovia rodu Eliášovcov zem Stojanovu Lúku (neskorší Iliáš a Peťová). V zaznamenanej metácii prechádzala východná hranica Stojanovej Lúky k miestu zvanému Királyles alebo Királyülés, kde stál strom označený hraničným znakom na spôsob kríža.¹² Ten istý strom spomína aj listina z roku 1296, ktorá opisuje hranice Ostrej Lúky (neskoršia Horná Mičiná). Majetok kráľ daroval Mikovi, predkovi Mičinských. Západná hranica územia viedla na vrch, kde bol na akomsi strome kríž, pod ktorým sa nachádzal zemný medzník. Severne od tohto hraničného bodu stál na vrchole kopca iný strom, tiež označený krížom.¹³ V roku 1293 vykonal poverené osoby reambuláciu hraníc územia potomkov Raduna (neskoršia Vlkanová, Hronsek a Veľká Lúka). Severná hranica majetku vystupovala k prameňu potoka Haberec, kde bol medzi dvomi zemnými medzníkmi buk označený krížom.¹⁴ V roku 1295 zvolenský župan voviedol Mikuláša, predka zemanov z Rakytoviec, do trvalého vlastníctva dvoch popluží zeme, ktoré sa vyčlenili z chotára Badína (neskoršie Rakytovce). Ohraničené územie Mikuláš už dedične vlastnil. Úsek severnej hranice majetku prechádzal cez háj popri breste, označenom dvoma krížmi. Jeden rozdeľoval územie kráľovských hájnikov, druhý hranice Mikulášovho majetku.¹⁵ Funkciu hraničného stromu v tomto prípade vyjadrovali dva vlastnícke znaky. Križe boli zrejme umiestnené na dvoch stranách kmeňa. Podľa uvedenej zmienky možno predpokladať, že polohu znakov určovali strany susediacich majetkov. Pri hodnotení poľských prameňov dospel R. Kiersnowski naopak k záveru, že dva križe na strome označovali os zhodnú s priebehom hraničnej línie, nie strany dvoch susedov. Takýmto spôsobom umiestnené križe mali význam pri obchádzaní hraníc.¹⁶ Bližšie nešpecifikované hraničné znaky na viacerých stromoch opisuje metácia Čerína z roku 1300. Územie panovník udelil do dedičného vlastníctva Pavlovi, predkovi rodu Madáčovcov. Medzi chotármi Mičinej a Poník ohraničovali územie Čerína dva duby. O diferencovaní ohraničeného priestoru na tomto mieste svedčí použité označenie szeghatár,¹⁷ ktoré možno preložiť ako klin alebo zárez chotára.

Možnosti pre výskum poskytujú miestne názvy. Vo výsadnej listine mestečka Ľupča bol v roku 1340 zaznamenaný aj priebeh chotárnych hraníc. Východný úsek hraníc vymedzovali v doline Hrona stromy pre ktoré bol použitý netypický názov,

¹² *ad unum locum, que vulgariter Kyralleswy appellatur, ubi est una arbor, in qua est meta ad modum crucis sculpta.* SZENTPÉTERY, I. – BORSA, I. (eds.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* II./2-3 (ďalej RA, zv. II./2-4, Budapest 1961-1987), č. 3245, s. 319.

¹³ *super unum berch et ibi est crux posita super unam arborem et sub ipsa cruce est terrea meta... super unum montem acutum et in vertice ipsius montis est terrea meta et est crux posita super unam arborem.* Magyar országos levéltár Budapest, Diplomatikai levéltár (ďalej MOL DL) 63 900, 63 901 (mikrofilmy v Slovenskom národnom archíve).

¹⁴ *ad caput ipsius rivuli Heburche et ibi est una arbor bykfa cruce signata pro meta inter duas metas terreas.* MOL DL 63 899, 72 306.

¹⁵ *intrat unum nemus sub una arbore zylfa vocata super qua sunt due cruces, una que dividit custodibus silvarum, alia Nicolao supradicto.* MOL DL 105 271.

¹⁶ KIERSNOWSKI, R.: *Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej.* *Archeologia Polski* 5, 1960, s. 280.

¹⁷ *ceterum Paulus habet metam in duabus arboribus querci zeghatar inter comitem Mike et Philip-pum.* RA II./4, č. 4321, s. 249.

obsahujúci apelatívum kresť.¹⁸ Výraz pripomína archaické označenie pre kríž. O vývoji tohto označenia v slovenčine doposiaľ chýbajú presnejšie informácie.¹⁹ V prípade, že pôvod názvu vychádza z uvedeného apelatíva, uvažovať možno o jeho utvorení podľa krížov, ktorými mohli byť stromy označené. Prienik názvov z ľudových jazykov do prameňov sa prejavuje na rozsiahlom území predovšetkým pri označovaní krížnych ciest v maďarskej podobe keresztút.²⁰ Okrem znakov na stromoch, alebo ciest v tvare kríža stáli v chotároch aj väčšie kríže, vyrobené zrejme z dreva. Kríž, ktorý sa nachádzal v roku 1398 pri poli, pravdepodobne v blízkosti mlyna neďaleko Slovenskej Vsi (neskoršia Kostiviarska), bol dôležitým orientačným bodom.²¹ Na rozdiel od vlastníckych a právnych pomerov pramene neposkytujú dostatočné informácie o ďalších aspektoch využívania krížov pri označovaní hraníc. Výskum v tomto ohľade limituje charakter samotných prameňov.

Obhliadky a kontroly hraníc pozemkov mali význam pre hospodársky a spoločenský život obyvateľov obce. V reálnej podobe však neplnili funkciu iba v štandardnom procese ohraničovania majetkov, ktorý nadobúdal najmä právnu účinnosť.²² Historické bádanie doteraz venovalo menšiu pozornosť obradným obchádzkam hraníc, viazaným zvyčajne na kalendárny cyklus. Plnili teritoriálnu, právnu, ale aj náboženskú funkciu.²³ V regióne sa sem na základe formálnych znakov zaraďujú doklady z mestského prostredia. Mestská kniha Zvolena obsahuje notársky záznam z roku 1469 podľa ktorého Zvolenčania vykonali počas svätodušných (turičných) sviatkov na koňoch obhliadku hraníc. Mesto vyčlenilo finančný obnos na uhradenie výdavkov za obed a nápoje pre uvedených ľudí.²⁴ Stručný záznam, ktorý spomína iba uhradenie výdavkov za látku pre ľudí, ktorí išli na koňoch ku krížu, sa pritom nachádza už v závere 14. storočia v mestskej knihe Banskej Bys-

¹⁸ Listina sa nezachovala v origináli. Edície uvádzajú rôzne formy zápisu. NAGY, I. (ed.): *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis IV.*, Budapešť 1884, č. 41, s. 51; JUCK, L. (ed.): *Výsady miest a mestčiek na Slovensku I.*, Bratislava 1984, č. 159, s. 131. V konfirmácii a tranzumptoch listiny sú stromy označené r. 1347 *arbores creztyuen nominatas*, r. 1351 *arbores creztywyn nominatas*, r. 1354 *arbores creztyuen nominatas*. ŠA BB, Pobočka Banská Bystrica, fond Mestečko Slovenská Ľupča, č. 1, 2, 3 (študijné kópie).

¹⁹ MAJTÁN, M. (ed.): *Historický slovník slovenského jazyka II.* (ďalej HSIJ, zv. I.-VI., Bratislava 1991 – 2005), s. 135, 140; STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk I.*, Bratislava 1978, s. 124-125.

²⁰ KISS, L.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II.*, Budapešť 1970, s. 457.

²¹ V zázname v mestskej knihe obyvateľ Banskej Bystrice *sibi servavit... agrum ibidem circa cruce[m] et vallem [quae vocatur dy aw supra molendinum] versus Sclavonicalem villam circa rivulum*. FEJÉRPATAKY, L. (ed.): *Magyarországi városok régi számadáskönyvei* (ďalej MVSz), Budapešť 1885, s. 85.

²² K administratívnej praxi napr. ĐURČO, M.: *Postavenie pristaldov a kráľovského človeka (homo regius) v uhorskom právnom systéme s osobitným zreteľom na hodnoverné miesta*. In: *Medea. Studia mediaevalia et antiqua IV.*, 2000, s. 45-49.

²³ WOJCIECHOWSKA, B.: *Na granici dwóch światów. Rozdroża i sakralizacja przestrzeni w przekazach średniowiecznych*. In: *Ludzie, kościoły, wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*, Kielce – Warszawa 2001, s. 514-516; NAVRÁTILOVÁ, A.: *Metodologické otázky studia obradných obchůzek*. In: *Obřadní obchůzky, Uherské Hradiště 1988*, s. 219.

²⁴ *Item dum equitamus ad metas ad conspiciendum in festivitibus Pentecosten hominibus iisdem exposui super prandium et super potagia LXVI. d.* ŠA BB, PZ, fond Magistrát mesta Zvolen, kr. 11, Najstaršia mestská kniha (1465-1503), f. 77. K datovaniu a základnej charakteristike prameňa pozri RAGÁČ, R.: *Zvolenská mestská kancelária v stredoveku*. In: *Diplomatická produkcia v stredovekom meste*. Bratislava 2005, s. 8-9.

trice.²⁵ Navonok nízka výpovedná hodnota správ v tomto prípade nevyučuje možnosti interpretácie ich obsahu.

V stredoeurópskom priestore patrila prosebná jazda na koni v stredoveku k typickým formám tradičnej obchôdzky najmä v nemeckom prostredí. Popri iných výročných sviatkoch sa tento druh procesií vykonával aj na sviatok sv. Ducha. Súčasťou prosebných jász bývala omša, alebo požehnanie kňaza, obídenie hraníc na koňoch s križom a zástavami, svätenie polí, spievanie, modlitby a pohostenie zúčastnených. Obrad v rôznych podobách pretrvával vo viacerých regiónoch ešte aj v 19. a 20. storočí. Podľa pôvodu sa zaraďuje k prejavom agrárnej ľudovej viery s prítomnosťou kresťanských aj mimokresťanských prvkov.²⁶ Vzhľadom na absentujúci výskum domácich prameňov a chýbajúci porovnávací materiál k problematike zatiaľ nemožno sformulovať jednoznačné závery. Určité východisko pre ďalší výskum poskytuje naznačený kultúrno-historický kontext.

Početné a rôznorodé údaje o hraničných znakoch poskytujú metácie z obdobia novoveku. V porovnaní so stereotypnými opismi hraníc v starších listinách už pramene začínajú dôkladnejšie rozlišovať jednotlivé hraničné body a častejšie zaznamenávajú spôsob ohraničovania. V novoveku sa objavujú aj snahy vysvetliť používané termíny a bližšie charakterizovať hraničné znaky.²⁷ Regionálnu vzorku tvoria záznamy z reambulácií a revízií hraníc vo fonde Hlavného komorskogrófskeho úradu. Materiál zo 16. až 19. stor. obsahuje opisy hraníc choťárov ležiacich prevažne na západnom okraji Zvolenskej stolice.²⁸ S vymedzovaním hraníc boli už v stredoveku spojené svedectvá obyvateľov ohraničeného choťára, spoluchotárnikov, ako aj osôb zo širšieho okolia. Svedkovia pri hraničných sporoch odpovedali zvyčajne na súbor otázok, ktorý bol pri tejto príležitosti zostavený. Príkladom je dlhoročný spor o hranice pozemkov medzi obcami Priechod a Selce, počas ktorého svedčilo pred zástupcami Zvolenskej stolice a Ľupčianskeho panstva niekoľko desiatok svedkov. V roku 1536 vypovedali ľudia z okolitých obcí o sporných poliach a lúkach, podľa toho čo počuli od svojich otcov a dedov.²⁹ Výpovede svedkov vyplývali z ich znalostí o prostredí, ktoré často súviseli s ich hospodárskymi aktivitami a zamestnaním. Váha svedeckých výpovedí závisela od spoločenského postavenia, ale aj veku svedkov. Zvláštna pozornosť bola najmä v prípade chýbajúcich písomných dokladov venovaná výpovediam najstarších osôb.

V roku 1563 vydali hlavný kapitán banských miest Štefan Dobó a zvolenský župan a kapitán Ján Balaša listinu, v ktorej bol vzhľadom na nezhody medzi obyva-

²⁵ *Item quando equitaverunt ad crucem pro pannis molendinatoris consumpserunt 46 gross.* MVSz, s. 83.

²⁶ FIELHAUER, H.: Umritte. In: Österreichischer Volkskundeatlas. 2. Lieferung. Kommentar Bl. 24, Wien 1965, s. 12-14; VEČERKOVÁ, E. – TARCALOVÁ, L.: Náboženské průvody v kalendářním cyklu svátků a slavností. Na okraj studia. In: Slavnostní průvody, Uherské Hradiště 1994, s. 32-35.

²⁷ JANIŠ, D. – ŠENKÝŘOVÁ, J.: Hranice statků a pozemků – jejich zachycení v písemných (právních) pramenech. *Archaeologia historica* 29, 2004, s. 200.

²⁸ Štátny ústredný bankský archív v Banskej Štiavnici, fond Hlavný komorskogrófsky úrad – Dominiáliá (ďalej ŠÚBA HKG). Ďalej citované pramene podľa príslušných krabic, evidenčných čísel a fólií.

²⁹ *omnes praenominati fassi sunt sub iuramento, quod audientur ab eorum patribus et avis eorum, quod agris et pratis illis semper de Prychod utebantur pro quibus litigabant coloni de Selcz.* ŠÚBA HKG, kr. 6038, č. 38 (listina Krištofa Thurna v porušenom stave); č. 8 (odpis z 18. stor.).

teľmi Slatinky a slobodníkmi z Môťovej zaznamenaný priebeh chotárnych hraníc. Predmetom sporu medzi obcami boli lúky, ktoré podľa starého zvyku užívali obyvatelia Slatinky. Vymedzenie hraníc, vykonané v prítomnosti zástupcov Zvolenskej stolice a vígľáškého panstva, začínalo pri lúke Rybník a pokračovalo popri rôznych kríkoch na vršok volaný Lipa. Nad Slatinkou prechádzali hranice popri ceste, kde stáli rôzne stromy označené krížmi. Hranice ďalej viedli popri rieke Slatine k lipe. Na druhej strane rieky metácia uvádza v smere od severu na juh duby, lipu, hraby a brezy označené krížmi.³⁰ Stromy na tomto úseku hranice stáli na vyvýšenine, v mladších prameňoch označovanej ako Habrovec, alebo Hrebeň. Listina kríže bližšie neopisuje, avšak udáva presnejšiu polohu hraničných stromov.

Podľa údajov v sporoch o chotárne hranice bolo poškodzovanie a ničenie hraničných znakov už pomerne rozšíreným javom. V roku 1628 vykonali zástupcovia Zvolenskej a Turčianskej stolice opätovnú obhliadku a reambuláciu hraníc medzi územiaми Badína a Sielnice. Úradníci skontrolovali medze a hraničné znaky (*metas illas ac signa metalia*), ktoré poškodili obyvatelia Badína po predchádzajúcej úprave hraníc v roku 1617.³¹ Badínčania hraničné body obnovili podľa pôvodného stavu. Metácia neobsahuje bližší opis spomenutých chotárnych znakov. Na základe ďalších údajov z tohto územia možno predpokladať, že sa medzi nimi nachádzali aj kríže.

Pri zisťovaní priebehu hraníc chotára obce Pršany a preverovaní podmienok užívania lesov svedčilo v roku 1655 pred zástupcami Zvolenskej stolice a turčianskeho konventu päťdesiatdva svedkov. Príčinou sporu bol najmä výrub stromov na územiach, ktoré patrili pod právomoc zvolenského panstva alebo bansko-bystrickej komory. Nejasnosti spojené s vymedzením chotárnych hraníc upresňovali výpovede svedkov, ktorí opakovane potvrdili, že pršanské územie nesusedí s chotárom Kremnice, ale s chotárom Kremničky. Úsek hranice medzi Badínom a Pršanmi vymedzovalo žriedlo zvané Veľká studňa, severne od neho spálený javor a mocný dub označený vysekanými krížmi.³² Medzi svedectvami bola najpodrobnejšie zaznamenaná výpoveď najstaršieho, sedemdesiatpäťročného muža z Kráľovej. Svedok uviedol, že hranicu medzi územiaми Badína a Pršian tvoril mocný javor, presnejšie platanec, označený tromi vysekanými krížmi. Pršanci ho často podpaľovali. Muž hasil plamene vodou, aby hraničné miesto nebolo zničené.³³ Škody v okolitých lesoch a aj na chotárnych hraničiach v tomto období spôsobovali pršan-ski uhliari.

³⁰ *penes quandam humilem rotundam quercum cruce signatam pervenit ad quandam antiquam viam... pervenit ad quandam arborem tiliae cruce signatum... ad quandam quercum cruce signatam... usque ad quandam arborem ornum vulgo gyertamfa cruce signatum, quae est penes parvum fluvium sita... pervenit ad quercum cruce signatam, inde recte eundo pervenit ad aliam quercum similiter cruce signatam... ad quandam arborem nyrrffa cruce signatam, tandem progrediter ad alteram similem... descendit per arborem ornum cruce signatam, quae est a sinistris et alteram, quae est a dextris.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 152.

³¹ ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 46, f. 196-197.

³² *ad septemtrionem ad arborem exustam vulgo javor dictam, alterius ad quercus robustas crucibus excisis consignatas.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 46, f. 187.

³³ *versus septemtrionem ad arborum robustam platanecz javor vulgo dictam loco metae territoriorum crucibus tribus excisis consignatam, quam incolae Prssanenses saepius exurebant et hic testis extincturus ignem flagrantem pileo aquam asportabat, ne locus metalis aboleretur.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 46, f. 189. V nasledujúcich výpovediach spomínajú svedkovia pri Veľkej studni iba strom *yavor*: ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 46, f. 190-192.

V roku 1665 vyšetrovali zástupcovia Zvolenskej stolice spor o chotárne hranice medzi majerom Duby (neskôr Tri Duby) a obcou Veľká Lúka. Obyvatelia Veľkej Lúky predtým vyrúbali stromy na ostrovoch v rieke Hron, ktoré patrili k majeru.³⁴ Vyslaná komisia pri tejto príležitosti zaznamenala svedecké výpovede a vyznačila chotárne hranice. O rozhraničení medzi Dubmi a Veľkou Lúkou informuje záznam z vykonanej reambulácie. Prameň zároveň umožňuje vytvoriť určitú predstavu o spôsobe označovania hraničných stromov. Ohraničenie začínalo pri sútoku Hrona a Vlčieho potoka, kde bol na jelši urobený kríž. Odtiaľ hranice vystupovali popri Hrone ku dvom hrubým vrbám, ktoré boli označené tromi zárezmi. Pri konopisku bola jedným zárezom označená krivá jelša. Ďalším hraničným bodom boli dve vrby. Na oboch bol urobený zárez. Na začiatku majera Duby sa nachádzala malá vrba označená tromi zárezmi. Pri chmeľnici stála vrba s vysekaným krížom. V blízkosti veľkého kameňa na brehu Hrona stála trojitá hrubá vrba s vysekaným krížom. Na ostrove tvorila hranicu iná vrba označená krížom. Kríž bol vysekaný aj do veľkej vrby pri konopných močidlách. Ďalšie vrby označené krížom tvorili hranicu na mieste zvanom Na Zákľukách. Odtiaľ viedla hranica k štyrom tenkým lieskam. Do každej bol urobený zárez. Na ďalšom mieste bol urobený kríž do jelše. Kríž bol urobený aj na hruške, ktorá stála medzi dvomi planými jablňami. Ohraničenie prechádzalo popri sladkej jabloni a ostrove až ku hruške, do ktorej bol tiež urobený kríž. Vedľa lúky pri Duboch bol urobený kríž do planej jablone. Krížom boli označené aj červené vrby pri Hrone, kde sa dokazujú tvrdenia.³⁵ Medzi výpoveďami svedkov je pozoruhodné svedectvo storočného starca z Vlkanovej, ktorý vypovedal o znakoch na stromoch pri toku Hrona.³⁶ Veľký počet hraničných znakov na pomerne krátkom úseku hranice bol azda spojený s intenzívnym hospodárskym využívaním územia a so snahou dôrazne vymedziť priebeh hraničnej línie.

Slúžni a prisediači Zvolenskej a Hontianskej stolice vyšetrovali v roku 1693 chotárny spor medzi Dubovým a Banskou Belou. Komisia vykonala opätovnú obhliadku hraníc v okolí vrchu zvaného Pri veľkej lipe. Zaznamenané svedecké výpovede informujú o hraniciach lesa, na ktorý si robili nárok obidve sídla. Dôležitým hraničným a orientačným bodom bola skala na vrchu Strela označená krížom. Šesťdesiatročný svedok zo Zvolena sa odvolával na rozprávanie svojho starého otca. Tvrdil, že hora, ktorú predali Dubovania obyvateľovi Banskej Belej, ležala nie vyše skaly označenej krížom, ale poniže tejto skaly.³⁷ Svedok z Bacúrova

³⁴ ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 85, f. 384.

³⁵ *mostani Garam véznek folyasnal hollot bizonyasagh eger fan keresztet csinalt... kétt vastagh feőz fan harom harom vagast vagtak... két feőz fa keresztul nyug, mind a ketteőn vagas vagon... Item falun felől komloss kernél jőz fan keresztet vagtak... Item azon felől kétt vad alma között körtvél fa vagon, melyen keresztet csinaltak: Item onnit édes alma fa... hollot egy darab rétet ki virtottak, atal az rethen körtvél fara, kin keresztet csinaltak... onnan igyenessen Garam viznek folyassa mellet, veres feőz fan keresztet csinaltak, az hollot bizonyasagok hiteket deponaltak.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 86, f. 387.

³⁶ *sub iuramento confirmalta oculatam revisionem, hogy arra volt ő Garam véznek folyasa, az hol testesek mutattak jeleket fakon, szallakalis arra jart.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 86, f. 388.

³⁷ *gešste y zo starim swim otcom chodiewal po tomto chotary, a od neho slichal, žeby stađe bol wlasny a starodawny chotar dubousky, gako ho wčilegšy obiwatele dubousky wedle predgmonowanich znakov pokazaly: ad secundum etiam directo affirmat, eo excepto, že nie wišse skaly križom značeneg, ale niže k Dubowemu ležicu horu bily predaly Dubowania do Beleg.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 82, f. 365; č. 83, f. 373.

si spomenul na dva významné body na hranici medzi Dubovým a Belou – na lipu a vrch Strela označený krížom.³⁸ Hranice Dubového prechádzali od lipy k vrchu Strela už podľa metácie z roku 1559. Prameň ešte nespomína hraničný kameň označený krížom.³⁹

V roku 1695 prepukli medzi obyvateľmi Železnej Breznice a Trnía násilné spory. Zástupcovia Zvolenskej stolice počas vyšetrovania zistili, že obyvatelia Breznice pri svojom konaní zničili aj hraničné znaky na hranici trníanskeho chotára. Obyvateľ Zvolena pri svedeckej výpovedi potvrdil, že Brezničania zničili kríže na skalách v Hrkovej a Slancovej doline. Okrem krížov svedok spomínal aj mesiac, ktorý bol tiež vysekaný do skaly.⁴⁰ Želiar zo Zvolena pri výpovedi podobne spomenul skalu s vykresaným krížom, ktorý bol v Hrkovej doline znakom trníanskeho chotára.⁴¹

Komisia zvolenského podžupana riešila v roku 1699 sťažnosť poddaných z Hronskej Breznice a Kozelníka na obyvateľov Močiar, ktorí obsadili lesy, polia a lúky v susedných chotároch. Zástupcovia stolice uviedli hranice do pôvodného stavu. Jedným z hraničných bodov medzi Kozelníkom a Močiarom bol *chotar-sky dub krížem poznačeni*. Strom stál pri medzi nad vrchom Popolno.⁴² Kríž, resp. kríže na tomto strome boli v nasledujúcom roku predmetom vyšetrovania. V roku 1700 vykonali stoliční úradníci opätovnú obhliadku hraníc a hraničných znakov zvolenských obcí Hronská Breznica a Kozelník, a tekovských obcí Hronská Dúbrava, Jalná a Močiar. Západná hranica chotára Breznice postupovala na juh popri Jaseňovej doline až k radu kameňov a zahýbala sa k medzi, ktorú tvorilo päť najväčších kameňov volanej Na krížnu skalu. Jeden z kameňov obrátený na východ bol na boku označený „najstarším“ krížom. Hranica bola označená aj epigraficky. Nad znakom kríža sa na skale nachádzala litera L. Susedný kameň obrátený na sever bol podobne označený krížom.⁴³ V blízkosti vrchu Handel tvorili hranicu chotára dva mocné buky, vzdialené od seba na sto krokov. Stromy boli označené starými krížmi. Nasledujúcim hraničným bodom bol drsný kameň s vysekanými znakmi, volaný Na cipov. Zo západnej strany sa na kameni nachádzala vyhlbenina v podobe chodidla topánky. Na južnej strane kameňa sa nachádzal znak v podobe gule, v slovenskom jazyku nazývaný cipov, latinsky však koláč, od ktorého je podľa listiny

³⁸ *od staršich slichal že sa pri lipie začína chotar dubousky, od lipy chodil y na Strelu ktera ge krížom značena.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 82, f. 366.

³⁹ ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 144.

⁴⁰ *Ad 5. wie kdy bywal na Trni krize widal na chotari geden pod Hrkowou dolinkou a druhi Slanczoweg dolinky na skali mesiacz a krize wyragsowane, ktere pohubily Breznicsanja.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 88, f. 399; č. 103, f. 459.

⁴¹ *Ad 5. wie že na Hrkoweg dolinky byla skala misto chotara, na ktere byl kríž wikresany odkud yssiel chotar trnansky.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 88, f. 399; č. 103, f. 459.

⁴² ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 63, f. 356; č. 96, f. 444.

⁴³ *ad metam specialem grandissimis quinque saxis, naturalibus signatam, vulgo na kriznu skalu vocatam, in ipso latere proclivitatis adiacentem, inter quae saxa, quasi versus orientem unum habetur a parte dextra dum descenditur, in superficie simplici in latere vero prope terram anti-quissima cruce gemmata et paulo superius a latere litera L. insignitum, aliud itidem saxum eidem contiguum versus plagam septentrionalem, a latere cruce simplici similiter insignitum.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 108, f. 514.

odvodené aj ľudové označenie kameňa cipov.⁴⁴ Výraz cipov bol pomenovaním pre bochník, peceň, alebo aj koláč.⁴⁵ Uvedenému označeniu skutočne zodpovedal latinský výraz *libum*. Úsek hranice medzi Kozelníkom a Močiárom tvorili prevažne duby a hroble (rady kameňov) označené starými krížmi. Na vrchole kopca Popolno stál krivý dub, označený pôvodne tromi starými krížmi. Počas reambulácie bol na strome nájdený už iba jeden kríž. Ostatné dva kríže podľa prameňa asi zničili ľudia z Močiara.⁴⁶

Obyvatelia obcí poškodzovali hraničné medzníky a rozširovali územie na úkor susedov často s vedomím, alebo priamou podporou svojho zemepána. Členovia rodu Rakovských v roku 1706 protestovali proti poddaným Jána Radvanského z Badína, ktorí už pred dvomi rokmi vykopali a vyvrátili hraničné kamene a duby, ktoré boli od nepamäti medzníkmi a hraničnými znakmi majera Duby.⁴⁷ Pri budovaní nových medzníkov počas reambulácií sa okrem označovania krížom objavuje aj vyznačovanie roku, v ktorom došlo k úprave, priamo na hranici chotára. V roku 1705 gróf Štefan Esterházy rozhodoval spor o hranice medzi Dobrou Nivou a Sásou. Obyvatelia mestečiek na hraniciach chotárov navšili hroblu, na ktorej boli položené dva kamene. Do jedného bol vysekaný kríž a do druhého rok 1702 (rok konania poslednej reambulácie).⁴⁸ V niektorých prípadoch mohol začiatok hranice medzi dvomi územiaми tvoriť hraničný bod s chotárnym znakom. V prítomnosti provízora zvolenského panstva boli v roku 1731 vymedzené hranice medzi Budčou a Hronskou Breznicou. Ohraničenie začínalo pri Hrone. O niekoľko krokov ďalej už stála vrba označená krížmi, ktoré rozlišovali územia obidvoch obcí. Podľa metácie išlo o jediný hraničný bod tohto typu. Chotárne hranice tvorili zväčša medzníky vybudované z navršeného kameňa.⁴⁹

Podľa stavu z roku 1756 vykonali zástupcovia mesta Kremnice, rodu Radvanských a Zvolenskej stolice v roku 1786 reambuláciu hraníc na mieste volanom Na Tri križe (*in loco ad tres cruces dicto*) nad dolinou Ortúty. Ohraničenie začínalo pri medzníku, ktorý rozdeľoval územia zvolenského panstva, Radvane a Kremnice. Hranica vystupovala na sever po cestičke popri stromoch označených krížmi až ku veľkej skale. Na hranici stáli stromy, ktoré boli krížmi rozlíšené už pri minulej reambulácii. Týmto spôsobom boli označené aj ďalšie stromy. Na vrchole kopca na mieste zvanom Bulovo lovisko sa pri reambulácii v roku 1756 nachádzal kameň označený krížom, ale už nebol nájdený. Do zeme bol preto vsadený trojuholníkový kameň označený polámaným kolesom sv. Kataríny, kremnickým mestským znakom

⁴⁴ *ad certam petram hirsutam na czipou vulgo vocari solitam, in qua petra haberentur exsculpta certa signa, utpote versus occidentem excavatio adinstar plantae cothurni, versus autem meridiem adinstar cuiusdam globi seu sclavonico idiomate czipou, latine autem libo cognominati, unde etiam deductionem et vulgarem denominationem eadem petra czipou obtinisset.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 108, f. 514-515.

⁴⁵ HSIJ I., s. 188.

⁴⁶ ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 108, f. 516.

⁴⁷ ŠÚBA HKG, kr. č. 6033, č. 46, f. 198-199.

⁴⁸ *pry noweg hrackeg ceste na prostrietku daly capitalsku a hlawnu welku hroblu urobity, w ktereg gesu dwa kamene, na gednem križ, a na druhem rok 1702 wikresany, nametawsse wice menssiho kameny a zeme. Odtud dolu horacim zemiam na uwrato issly, a daly skalu z križom poznačenu zakopaty, a na nu druge skaly ze zeme nametaty a naklasty.* ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 92, f. 430; č. 90, f. 404-418; č. 91, f. 426.

⁴⁹ ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 99, f. 450.

 . Zo severnej strany bol kameň označený literou R. Ďalší kameň označený krížom, avšak zlomený, bol pri reambulácii nájdený na mieste zvanom Nad Lopušným. Na hromade kameňov bolo znakom kríža označené územie Kremnice a zo severnej strany litera R. Na svahu v radvanskom chotári sa nachádzali tri obsekané kamene, zvané vyrobená skala.⁵⁰ Ohraničenie končilo pri hlavnej medzi, ktorá rozdeľovala radvanský, bystrický a kremnický chotár, a bola znovu opravená.

V roku 1786 bola za prítomnosti špána, hájnikov a zástupcov obce Badín vykonaná aj reambulácia západných hraníc chotára Ortútov. Hranice zostupovali na juh po cestičke popri bukoch a jedliach, na ktorých boli kríže k trom kameňom označeným hraničnými znakmi. Jeden literami DZ označoval hranicu územia zvolenského panstva. Do ďalšieho kameňa bol vysekaný znak, ktorý vyznačoval kremnické územie.⁵¹ Hranica ďalej prechádzala popri trojitom kríži (*iuxta crucem tripplicatam*), ktorý stál pri prechode do Banskej Bystrice. Na ďalšom úseku tvorili hranicu opäť stromy s krížmi, ako aj hraničné kamene s vysekanými literami zvolenského panstva a kremnickým mestským znakom. Hranice prechádzali popri rôznych hraničných bodoch až ku Železnej bráne. Okrem krížov na stromoch boli na hranici obnovené, alebo tiež nanovo navŕšené aj chotárne medzníky. Stromy boli na niektorých miestach označené krížmi z dvoch strán. Na južnom úseku hraničnej línie za starou uhliarskou cestou bol v zázname z reambulácie vyznačený spolu s polámaným kolesom aj znak + (rovnoramenný-grécky kríž), ktorým bol označený hraničný kameň.⁵² V skúmanom súbore prameňov ide o prvé vyobrazenie hraničného kríža v konkrétnej podobe.

Ďalšiu reambuláciu hraníc nad dolinou Ortúty vykonali zástupcovia zvolenského a dobronivského panstva, badínskeho dištriktu, mesta Kremnice a stoličný zememerač v roku 1797. Hranica opäť začínala na hrebeni a popri bukoch a jedliach, označených krížmi, zostupovala na juh po cestičke k trom medzníkom označeným literami DZ a kremnickým znakom . Ohraničenie smerovalo k trojitému krížu (*versus tripplicatam crucem*), ktorý sa nachádzal pri chodníku do Banskej Bystrice. O niekoľko siah ďalej stáli stromy označené krížmi. V texte dokumentu boli zaznamenané značkou † na tomto i ďalších miestach latinské kríže s barličkovito ukončenými ramenami. Nasledujúci úsek hranice tvoril veľký mlynský kameň, označený kremnickým znakom a literami zvolenského panstva. Hranica ďalej viedla k Železnej bráne. Body na hraničnej čiare boli presne vymedzené krokmi. Pri starých znakoch boli opravené, alebo aj nanovo navŕšené medzníky zo zeme a kameňov. Ohraničenie pokračovalo južným smerom k starej uhliarskej

⁵⁰ *usque Nad Lapussnim sic nominatum locum, ubi lapidem cruce signatum, sed ruptum reperimus. Unde cumulum ipsi lapidi connecti et noviter pomi crucemque territorium Cremenncziense versus renovari et ad septentrionem R. inscribi fecimus. Quo loco in declivitate seu terreno Radvaniensi conspicuum est saxum tribus in locis septentrionem versus excavatum, vulgo wirobena skala nuncupatum.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 127.

⁵¹ *frequentioresque arbores faginaceas et abietinas cruce signari procurando reperimus tres lapides ex terra prostantes, quorum uni territorium Zolyense versus litteras D.Z. designantes Dominium Zolyom ex parte vero Cremenncziensis territorii seu insigne civitatis dictae insculpi fecimus.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 140.

⁵² *Servata meridionali linea pervenimus ad lapidem metalem signis + notatum.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 140.

ceste. Pri opise znakov na hraničnom kameni, na ktorom sa podľa reambulácie z roku 1786 nachádzal okrem zlomeného kolesa aj rovnoramenný kríž, bola už použitá značka † znázorňujúca latinský kríž.⁵³ Pri sielnickej ceste tvorili hranicu stromy so znakmi, v texte zaznačenými na viacerých miestach v podobe X (ondrejský kríž).⁵⁴ Prameň rozlišuje dva druhy kríža. Po porovnaní značky použitej pre latinský kríž, s dokladom z roku 1786 možno uvažovať, či nešlo v niektorých prípadoch len o schématické označenie znaku kríža.

Zástupcovia Zvolenskej stolice v roku 1805 overili reambuláciu hraníc medzi zvolenským a dobronivským panstvom, a komposesorátom v Bacúrove. Metácia prináša okrem krížov na kameňoch a stromoch aj údaje o používaní viacerých špecifických znakov. V poradí piaty hraničný bod tvorili na kopci za Hájom dva veľké kamene. Jeden z nich bol z východnej strany označený hviezdou s piatimi lúčmi alebo prstami ✕ a literami CE CV SE. Uvedený znak nazývali Bacúrovčania *petoprstnica*. Susední Dubovania volali medzník sedlová skala.⁵⁵ V dokumente je pôvod názvu hviezdy (kríža) – pätoprstnica nepriamo vysvetlený. Výrazy pätiprstica, pätiprstec, dnes päťprstica, označujú druh rastliny, ktorý sa uplatnil aj v náboženskej symbolike, kde zobrazoval Kristovu palmu.⁵⁶ Pokiaľ možno do tejto kategórie zaradiť aj označenie pätoprstnica, išlo by o využívanie motívu, doloženého v biblických alegóriách a adaptovaného v ľudovom prostredí (palmový kríž?).⁵⁷ Funkciu pätoprstnice v podobe hraničného znaku zvyrazňovali vysekané lítery, označujúce vlastníkov hraničiacich území (Esterházyovcov a mesto Zvolen). Na ďalšom úseku tvorili hraničné body okrem kameňov a stromov, označených jedným krížom, aj starý dub a dva kamene, označené dvojítm krížom (*duplicata cruce*).⁵⁸ Na mieste, kde začínali chotárne hranice Bacúrova s Ostrou Lúkou a končili hranice Bacúrova s chotárom obce Breziny, bola pod dubom označeným krížom na hraničnom kameni vysekaná litera B a kríž.

V roku 1810 vykonali zástupcovia komorského panstva, farár z Hájnik, zástupcovia mesta Zvolen a Zvolenskej stolice podľa stavu z roku 1793 reambuláciu hraníc medzi majerom Ležiak a mestom Zvolen. Cirkevný majetok, ktorý patril färe v Hájnikoch, sa nachádzal na ľavom brehu Hrona severne od vrchu Borová hora. Popri lúke, ktorá patrila Zvolenčanom, smerovala hranica k vrbe označenej krížom. Medze viedli na vrch, kde bol hraničným bodom hrab označený krížmi. Ďalší hra-

⁵³ *iuxta vestigia metalis semitae pertigimus ad metale saxum signo crucis † et ☩ eidem incisus distinctum.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 126; 139. Uvedená značka bola použitá aj v odpise listiny z r. 1786, vyhotovenom r. 1797. ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 127.

⁵⁴ *intra duas signo X distinctas arbores pertigimus ad struem lapidum.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 126; 139.

⁵⁵ *per iugum montis za Haj procedentes, in eius summitate reperimus duo grandia saxa in quorum uno in latere versus orientem stella cum litteris C.E. C.V. S.E. ✕ quinque seu radios, seu digitos prae se ferente, quod signum Bacuroviensies quidem incolae petoprstnica, Duboviensies autem sedlova skala cuius formam, ac similitudinem prae se fert, appellarunt.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 147.

⁵⁶ Michaliakov lexikon z r. 1779 uvádza ekvivalent *palma chrizti: petiprstec*. HSIJ III., s. 492.

⁵⁷ KOBIELUS, S.: *Krzyż Chrystusa...*, s. 73-75; VEČERKOVÁ, E. – TARCALOVÁ, L.: *Náboženské průvody...*, s. 24-25.

⁵⁸ ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 147. R. 1802 bol dvojítm krížom (*dupplici cruce*) označený kameň na hranici chotárov medzi Turovou a Kováčovou. ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 128.

ničný bod tvorila mocná lípa, v ktorej boli staré kríže.⁵⁹ Pri následne vykonanej reambulácii hraníc medzi Ležiakom a územiaми Rybárov a Hájnik ohraničovali okrem stromov a mlynských kameňov majetok aj nahromadené kamene označené krížmi. Medzníky zrejme rozdeľovali polia. Pri toku Hrona prechádzali hranice majera popri starej vŕbe označenej krížom. V metácii bola na tomto mieste použitá značka X vo význame kríž (vŕba označená krížom).⁶⁰ Vzdialenosti medzi hraničnými bodmi boli vymeriavané v siahách.

Opis hraníc medzi Sielnicou a Badínom v roku 1821 uvádza stromy a kamene označené krížmi. Na rozdiel od metácie z roku 1797, ktorá v tejto oblasti spomína konkrétny typ ondrejského kríža, dokument z roku 1821 uvádza iba obnovu krížov počas reambulácie. Nový kríž bol vyrezaný do hrabu pri Vlčom potoku. Starý dub pri ceste do Sielnice bol tiež označený novým krížom. Hranica chotára prechádzala popri medzníku pod veľkým mlynským kameňom zvaným krížna skala, ktorý bol označený krížom.⁶¹ Pri stromoch (najmä bukoch a jedliach), na ktorých sa ešte nachádzali kríže boli navŕšené medzníky z kameňov. Hraničný bod, rozdeľujúci chotár Kremnice, Badína a Sielnice sa nachádzal v blízkosti starej uhliarskej cesty.

O výskyte a používaní hraničných znakov v širšom časovom horizonte informujú metácie chotárných hraníc medzi Slatinkou a Môťovou. V roku 1802 vykonali zástupcovia zvolenského a dobronivského panstva, vígľašského panstva a Zvolenskej stolice za prítomnosti ľudí z Môťovej, Slatinky i ďalších obcí reambuláciu hraníc, ktorej predchádzali kontroly hraníc vykonávané od roku 1643 do roku 1787. V porovnaní s listinou z roku 1563 uvádza metácia z roku 1802 hraničné znaky aj na kameňoch. Okrem krížov, ktoré v niektorých prípadoch zaraďuje ku konkrétnemu typu, spomína listina aj znaky hradných panstiev. Ohraničenie začínalo na mieste zvanom Rybníčky a popri hlavnej hranici, ktorú kedysi tvorila veľká lípa smerovalo ku kameňu, do ktorého bol počas reambulácie vysekaný znak kríža. V dvoch exemplároch dokumentu bolo na tomto mieste použité označenie *signum Xcis*. Značku ďalej uvádza iba jeden exemplár, druhý obsahuje spojenie *signum crucis*. Podobne ako pri ohraničení majera Ležiak v roku 1810, bola pri skracovaní výrazu *crux* použitá značka X, ktorá zobrazovala ondrejský kríž. Na ďalšom úseku hraníc bola pri vyvrátenej lipe navŕšená hromada zo zeme a kameňov. Hranica viedla na vrchol kopca, kde boli na veľkom mlynskom kameni pri ceste obnovené kríže, ktoré sa tam už nachádzali, aby tvorili trvalú hranicu.⁶² Od okraja lúky zostupovali hranice k lipe pri rieke Slatine. Na druhej strane rieky sa nachádzal znak kríža a znaky zvolenského a dobronivského, a vígľašského panstva. Po vrchu Môťovanmi volanom Habrovec a obyvateľmi Slatinky Hrebeň postupovali hranice po viacerých medzníkoch, až k lipe označenej krížmi a znakmi. Krížmi a znakmi panstiev boli počas kontroly hraníc označené aj niektoré

⁵⁹ *ad radicem salicum cruce signatarum... penes arborem ornum in ipsa metalis ductus linea stantem et crucibus signatam... ad unam satis annosam et robustam tiliam in qua antiquae cruces apparent.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 135.

⁶⁰ *usque ad rippam fluvii Grani procedentes... penes annosam salicem Xce signatam.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 136.

⁶¹ *ad arborem carpinum vulgo hrab, signum metale... ipsam arborem, cruce neo exsecta signavimus... ad quercum annosam... ipsam vero arborem hanc cruce novitus signari fecimus... infra saxo maioris molis cruce signato, vulgo krizna skala vocitato.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 141.

⁶² ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 142 (obidva exempláre zaradené pod rovnakou signatúrou).

buky. Pri označených (zničených) stromoch už pre budúcu istotu vyznačil hranicu zememerač. Nové kríže boli ešte vysekané do mlynskeho kameňa a väčšej skaly. Obnovené boli na starých brezách, kde hranica medzi Môťovou a Slatinkou končila.⁶³ Hraničná línia ďalej pokračovala s územiaми susedných obcí.

Zástupcovia komorského panstva, vígľašského panstva, Zvolenskej stolice a dvaja zememerači v prítomnosti svedkov z okolitých obcí uskutočnili v roku 1829 ďalšiu reambuláciu hraníc medzi Môťovou a Slatinkou. Priebeh chotárnej hranice sa nezmenil, avšak vzdialenosti boli vymeriavané v siahách. Vzhľadom na čiastočné porušenie označených stromov sa reambulácie z roku 1802 týkalo konštatovanie, podľa ktorého možno z matematickej zásady medzi dvomi bodmi stanoviť iba jednu priamu líniu, ktorá sa má zachovávať.⁶⁴ Pri stromoch so suchým alebo zhnitým kmeňom boli pri tejto príležitosti navýšené medzníky z kameňov. I keď tradičné chotárne znaky-kríže, umiestnené už najmä na kameňoch sa naďalej objavujú v opisoch hraníc pozemkov,⁶⁵ pri snahe o presné vymedzovanie postupne prevládlo technické vyjadrovanie a pravidelné vymeriavanie priebehu hraničných bodov v siahách, stupňoch a minútach. Záznamy o ohraničeniach v roku 1828 spomínajú mapy, ktoré vznikli pri vymedzení hraníc medzi Badínom a Pršanmi, a tiež medzi Turovou a Hájnikmi.⁶⁶ Ohraničovanie územia hraničnými znakmi v tomto období začína ustupovať. Definitívne ho nahradili stabilné katastrálne mapy.

S používaním krížov pri označovaní hraníc majetkov je priamo spojená prítomnosť miestnych názvov. Hraničné kamene s prívlastkom „krížny“ („krížový“) sa opakovane objavujú v prameňoch.⁶⁷ Odlišovanie objektov týmito názvami uľahčovalo priestorovú orientáciu a určovalo polohu hraníc. Na poľskom území sa v stredoveku uplatnili pri označovaní ciest a polí v blízkosti ktorých stáli kríže.⁶⁸ Slovné vyjadrenie krížny pritom neslúžilo iba pre objekt označený krížom, ale označovalo aj krížujúce a pretínajúce sa miesto.⁶⁹ Príkladom sú názvy väčších terénnych objektov. Vrch Krížna tvoril výrazný hraničný bod medzi Zvolenskou, Turčianskou a Liptovskou stolicou. Po prvýkrát vystupuje pod označením „Krížna hoľa“ (mad. Kereszteshavas) v metačnej listine z roku 1287.⁷⁰ Podľa jazykovedcov

⁶³ *per iugum montis, usque unam tiliam crucibus et stigmatate notatam [signatam]... ad hanc arbores fagineas, stigmatae dominali et signo Xcis [crucis] insignivimus, imo pro futura securitate lineam manu geometrica iuxta signatas arbores excindendam determinavimus... in maioris molis saxum pertigimus, in quo signum Xcis [crucis] exsculpsimus... in eminente petra signum Xcis [crucis] exsculpsimus.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 142.

⁶⁴ *Et si quidem instrumenti anni 1802 tenores circumstantia signatarum arborum quadamtenus confudere videretur, nos ex axiomate mathematico quod inter duo puncta tantum una possit concipi linea recta, rectilinio eidem instrumento conformiter observato.* ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 138.

⁶⁵ ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 132; 134.

⁶⁶ ŠÚBA HKG, kr. 6034, č. 145; 146. Jedna z prvých máp chotárov v regióne bola vyhotovená pri ohraničovaní Ostrej Lúky už v závere 18. stor. ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 35, f. 107-114.

⁶⁷ R. 1700 na hranici Hronskej Breznice medza volaná „Na krížnu skalú“ (*ad metam... vulgo na kriznu skalú*). Dva kamene boli na tomto mieste označené krížmi. R. 1702 hranica dobronivského chotára vystupovala „Na krížovú skalú“ (*ascendendo super montem na krížowu skalú*). R. 1821 na hranici Sielnice veľký mlynský kameň označený krížom, zvaný „krížna skala“ (*infra saxo maioris molis cruce signato, vulgo krizna szkala*). ŠÚBA HKG, kr. 6033, č. 108, f. 514; č. 90, f. 405; kr. 6034, č. 141.

⁶⁸ WOJCIECHOWSKA, B.: Na granici..., s. 517.

⁶⁹ HSIJ II., s. 141.

⁷⁰ *reflectitur ad occidentem ad Keressteshawass vocatum.* BORSA, I. (ed.): A Justh család levéltára (1274 - 1525), Budapest 1991, č. 5, s. 13.

bola motiváciou pre utvorenie názvu poloha hory na mieste, kde sa krížia horské hrebene.⁷¹ Mladšie pramene podobne dokladajú používanie označení tohto typu v rôznych jazykových variantoch. Zaraďuje sa sem Krížna dolina (nem. Kreuztal) medzi Starými Horami a Polkanovou.⁷² Otázna je motivácia názvu Krížny vrch, na ktorom sa podľa opisu nachádzali hraničné znaky Ľubietovej, Valaskej a Hrochote.⁷³

Prítomnosť hranice medzi majetkami sa obvykle neprejavovala v podobe neprekonateľnej bariéry. Pre medziľudský styk spravidla postačovalo vytvorenie viditeľného trvalého bodu. So symbolickou ochranou súkromného, alebo verejného vlastníctva bolo spojené vizuálne pôsobenie hraničného územia, ktoré tvorilo nekultivované „prirodzené hranice“, alebo naopak čoraz častejšie pozostávalo z umelo upravených objektov, ktoré kontrastovali v prostredí a nadobúdali tak vypovedaciu schopnosť. Zámerné označený strom bol už nesporne hraničným stromom.⁷⁴ Dôsledkom týchto zásahov bolo posilnenie významu hraníc sprevádzané zmenou vzťahu človeka ku krajine. Z potenciálu prírodného prostredia sa stal imperatív kultúrneho prostredia.⁷⁵ A. J. Gurevič, ktorý pozornosť upriamil na percepciu a myslenie ľudí vo vzťahu k priestoru, poukazuje na vnímanie reálnych javov a ich pretváranie na základe náboženského vedomia a povier. Dôsledkom bola rozdvojenosť priestorových predstáv stredovekého človeka.⁷⁶ Pohľad na svet sa špecifickým spôsobom prejavil v kresťanskej filozofii, kde sa okrem harmonického vzťahu s prostredím v dlhodobom vývoji výrazne prejavovala opozícia v dualistickom chápaní.⁷⁷

Používanie kríža v podobe hraničného znaku dokladajú pramene od stredoveku až po obsažnejšie zmienky z mladšieho obdobia. Pôvodný náboženský a kultový symbol nadobúdal vzhľadom na jeho druhotné využitie pozmenenú funkciu. V tejto súvislosti je potrebné zohľadniť a rozlišovať aj používanie rôznych druhov kríža v jednotlivých obdobiach. V prameňoch sa objavujú vyobrazenia gréckeho a latinského kríža, špecifický znak pätoprstnica, ako aj zmienky o dvojitých a trojitých krížoch, ktorých vzhľad však nepoznáme. Pri bližšom opise v 18./19. stor. vystupuje do popredia andrejský kríž. V niektorých prípadoch tento typ kríža slúžil ako všeobecné označenie pre znak kríža. Podľa R. Kiersnowskeho už pri najstarších dokladoch o označovaní stromov a kameňov krížom ide prevažne o tento znak v tvare litery X, ktorá pripomína mučenícky kríž sv. Ondreja.⁷⁸ Rekonštrukcia

⁷¹ LUTTERER, I. – MAJTÁN, M. – ŠRÁMEK, R.: Zeměpisná jména Československa. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje, Praha 1982, s. 160.

⁷² Lesný poriadok z r. 1565 uvádza *vallis Krischna Tollina (germanis Creutz Tall) dicta*. V nemeckom znení *ain tal Khrischna Tollina (auf teütsch Khreutz-Tal)*. TAGÁNYI, K. (ed.): Magyar erdészeti oklevéltár I., Budapest 1896, č. 143, s. 114, 149.

⁷³ Topografia z r. 1818 uvádza *Krizsny vrch*. ŠŮBA HKG, kr. 6038, č. 8:2.

⁷⁴ WARNKE, M.: Die politische Besetzung der Ebene. Topos. European landscape magazine 3, 1993, s. 124-126.

⁷⁵ NICKLIS, H.-W.: Von der „Grenitze“ ..., s. 13.

⁷⁶ GUREVIČ, A. J.: Kategorie středověké kultury, Praha 1978, s. 57-63.

⁷⁷ Pozri napr. DROZENOVA, W.: Pohled na krajinu v raném křesťanství. In: Tvář naší země – krajina domova. Svazek úvodní, Lomnice nad Popelkou 2001, s. 153-155; DĄBRÓWKA, A.: Przemiany pobożności a miejsce człowieka w przyrodzie. In: Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym, Warszawa 2000, s. 249-266.

⁷⁸ KIERSNOWSKI, R.: Znaki graniczne..., s. 278.

autentického obsahu symbolov a znakov už v ucelenej podobe zrejme nebude možná. Prostredie, v ktorom boli funkčné zaniklo.⁷⁹ Doterajší výskum zdôrazňuje význam križa v podobe apotropajného prostriedku, ktorý sa často používal na ochranu pred zlom a negatívnym pôsobením vo fyzickej aj duchovnej podobe. Z tohto dôvodu sa rozšírilo umiestňovanie križov na rôznych miestach.⁸⁰ Tradičné myslenie a predstavy vidieckeho obyvateľstva sa uchovávali v kolektívnom vedomí, ktoré bolo spravidla viazané na určité teritórium. Nezastupiteľné miesto v ňom zastávali hranice.⁸¹ Križ umiestnený na hranici neoznačoval iba deliacu čiaru medzi dvoma územiami, ale pre svoje rozšírenie a časté používanie bol zároveň dobrým rozlišovacím znakom, ktorý upozorňoval na prítomnosť významného miesta a aspoň symbolicky chránil aj samotnú hranicu.

S používaním znakov križa vo vidieckom (roľníckom) prostredí sa spájajú prvky kresťanskej symboliky s magickými ľudovými prvkami. V tomto prostredí vznikali predstavy a praktiky, ktoré sa navonok môžu javiť ako „pohanské“. Pri podrobnej analýze prameňov sa však nepreukázal ich starý predkresťanský pôvod. Tieto prvky v ľudovej kultúre sú pritom takýmto spôsobom neraz označované aj v historických prameňoch. Cirkve napriek kritickému postoju do značnej miery tolerovala prítomnosť kresťanských predmetov a kultových znakov v ľudových zvykoch a obradoch.⁸² S problematikou sú spojené zložité podmienky bádania, ktoré sleduje postoje negramotných ľudových vrstiev. Zvlášť to platí, pokiaľ sa chceme vyhýbať zovšeobecneniam a hodnotiť pôsobenie a vzťah cirkvi a ľudovej kultúry v konkrétnych prejavoch.⁸³ Jednoduchá podoba zobrazenia križa ovplyvnila rozšírenie a takmer univerzálne používanie symbolu a znaku. Dlhý a kontinuálny vývoj sa prejavoval najmä v jeho adaptabilite v zmenených kultúrnych podmienkach. Vďaka univerzálnej platnosti mohol vyjadrovať spoločné hodnoty, ktoré sa formovali na základe rôznych vplyvov.⁸⁴ Pokračujúci výskum môže pri rozšírení pramennej základne a využití porovnávacieho materiálu v jednotlivých regiónoch priniesť nové zistenia o používaní križov pri ohraničovaní majetkov v stredoveku a novoveku. Rozvinutie výskumu môže tiež napomôcť pri zodpovedaní otvorených otázok.

PhDr. Pavol Maliniak; Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela,
Cesta na amfiteáter 1, Banská Bystrica 974 01 (Pavol.Maliniak@umb.sk)

⁷⁹ MUCHOVÁ, L.: Vyslovit nevyslovitelné. Didaktika uvádění do světa symbolů, Brno 2005, s. 59-61.

⁸⁰ KOBIELUS, S.: Krzyż Chrystusa..., s. 221-224.

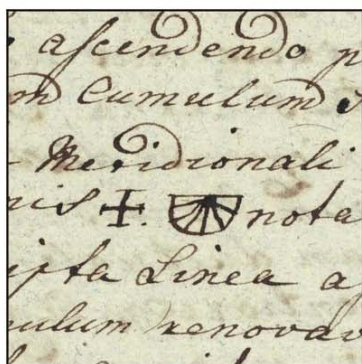
⁸¹ SLIVKA, M.: Hranice v mentálnom..., s. 12.

⁸² BYLINA, S.: Kultura ludowa Polski i Słowiańszczyzny średniowiecznej, Warszawa 1999, s. 59-62, 68-69.

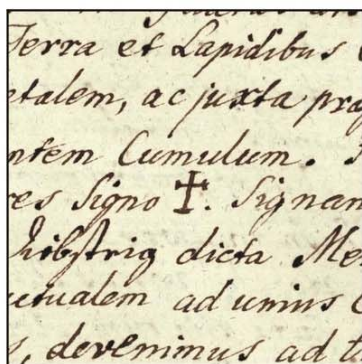
⁸³ SPUNAR, P.: Napětí mezi oficiálním a „lidovým“ náboženstvím ve středověku. In: Normativní a žité náboženství, Brno – Bratislava 1999, s. 90-95.

⁸⁴ MARINGER, J.: Das Kreuz als Zeichen und Symbol in der vorchristlichen Welt. Studia Instituti Anthropos 36, 1980, s. 108-110; ELIADE, M.: Obrazy a symboly. Esej o magicko-náboženských symbolech, Brno 2004, s. 162-166.

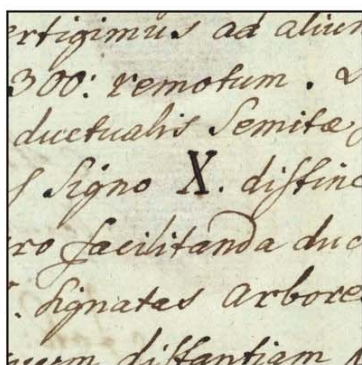
Obrazová príloha

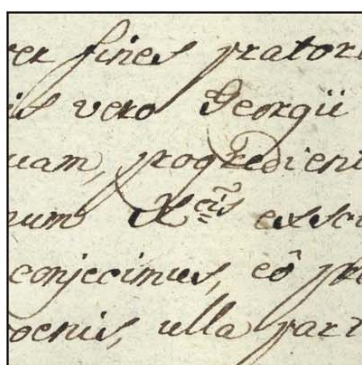
1

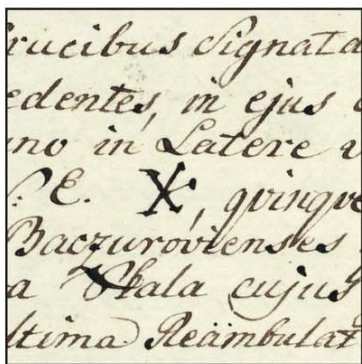
2

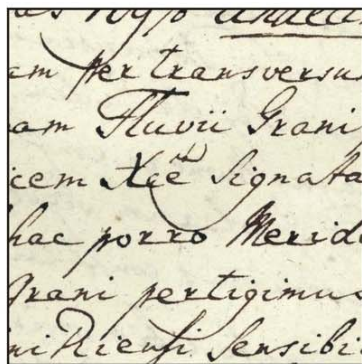
3

4

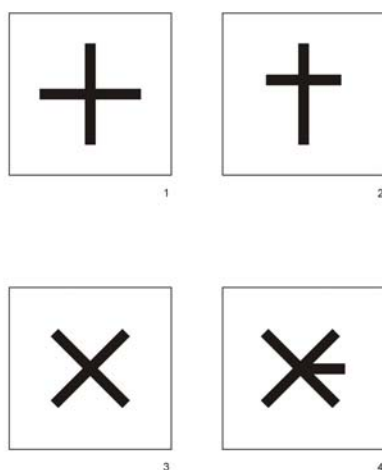

5

6

Obr. 1. Hraničné kríže v prameňoch z 18./19. stor. Grécky kríž v zázname z r. 1786 (obr. 1). Latinský kríž v zázname z r. 1797 (obr. 2). Ondrejský kríž v záznamoch z r. 1797, 1802 a 1810 (obr. 3, 4, 6). Pätoprstnica v zázname z r. 1805 (obr. 5). Foto: ŠŪBA, M. Kalnovičová.

Obr. 2. Typy hraničných križov podľa používaných značiek v prameňoch z r. 1786-1810. Grécky križ (1). Latinský križ (2). Ondrejský križ (3). Pätoprstnica (4).

Summary

„*Meta ad modum crucis sculpta*“ Crosses at the borders of properties in the Zvolen County

Pavol Maliniak

The oldest written property boundary in Slovakia first contained only sporadic references to borders identification. Later it became more regular. The terms *meta* or *signum* as well as *crux*, in general meaning as a cross can be found in the historical sources. Cross at the border stone is rather an exception in the oldest written documents. Crosses were located on the trees, quite often on the oak-trees. The importance of a tree was in its practical using as well as religious symbolism. Marking a tree with a cross made it easier to identify the tree as a border point.

The written documents from the last quarter of the 13th century are one of the first documents to mention the border trees with crosses in the focused area of the Zvolen County. There is brief information about existing cross signs at the property borders in the historical sources. One or two unspecified crosses marked the trees. The oldest reference to the cross as a single object that was located near the field is dated to 1398. The object served as an important orientation point.

The problem occurs by the interpretation of the brief reference to the horse rides in the urban area. The reference from Banská Bystrica to the horse rides towards the cross is dated to the end of the 14th century. Horse ride of the inhabitants of Zvolen to the borders in the time of the Whistsun is mentioned in 1469. The appealing rides of a ritual meaning are known in the German cultural area. Still the conclusions are difficult to settle.

The particular information of the property borders descriptions can be found in the Modern Age sources. There is information about widespread destruction of the signs and crosses during the disputes over the land borders in the 17th century. At the end of the 18th and beginning of the 19th century there is exceptionally the appearance of the border crosses mentioned in the written documents. The signs include the isosceles (Greek) cross, Latin cross, very often-used St. Andrew cross and a peculiar type of sign with five rays or fingers.

The simple form of the cross influenced spreading and almost universal using of the symbol and the sign. The crosses located at the land borders, regarding their significance in the Christian religion and popular superstitions, served as protective magical signs. Because of their widespread using they became a good identification sign, which signalized the borders. It urged symbolically at least, onward respecting the borders. The strong spiritual meaning declined to the formal function of the sign. Using of the cross by the border identification became extinct by the beginnings of the land mapping.